

*Цельєв Олексій Вікторович
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства
та публічного права Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

Принципи права та юридична (суддівська) аргументація

Principles of law and legal (judicial) argumentation

Принципи права, як головні, керівні, засадничі ідеї права, як багатоманітне і багаторівневе правове явище і правова цінність, як одне з його основних джерел, продовжують привертати увагу науковців і практиків своїми не до кінця осмисленими властивостями. Одним із прикладів такого стану є і сьогоднішня конференція. Якщо проблематику принципів права у наукових колах активно дебатують не одне десятиліття, їй присвячено чимало монографій та інших публікацій, то не менш проблемна тематика «юридичної аргументації» набуває вітчизняного наукового розроблення лише в останні роки. Прикладом цього є декілька ґрунтовних наукових досліджень, які з'явилися нещодавно. Зокрема, «Юридична аргументація» Т. Дудаш була опублікована цього року, а трохи раніше, у 2022 р., вийшла друком колективна монографія викладачів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича зі схожою назвою – «Правнича аргументація». Утім зазначена тематика доволі активно розвивається в європейських країнах і США з середини ХХ ст., їй присвячено чимало досліджень і публікацій. Крім того, названі явища достатньо тісно взаємодіють на практиці і можуть впливати одне на одного.

Метою є спроба окреслити взаємозв'язок між принципами права та правовою аргументацією і продемонструвати суперечності, які виникають при некоректній ідентифікації принципів права й інших правових цінностей.

Як відомо, правова аргументація завдячує своїй появі практичній необхідності доведенню або ж переконанню однією стороною іншої в своїй правоті в процесі розв'язання юридичного спору. Звісно, сила переконання спрямовується і на публіку, яка може споглядати за таким дійством, а також на суддів, якщо правова аргументація застосовується в суді. Історія розвитку правової аргументації достатньо тривала, вона розпочалася на античних майданах Греції та триває до сьогодні, завдячуючи діяльності усіх правових інститутів включно з міжнародними судовими органами. Починаючи з риторики і софістики, розвинувши логічні і нелогічні прийоми переконання, через герменевтику і когерентну модель, сучасна аргументація продовжує шукати прийоми і способи обґрунтування правових позицій, завдяки яким рішення, зокрема судів, будуть сприйматись людьми як справедливі. Як сама аргументація, так і її сприйняття залежать від двох основних чинників: типу праворозуміння учасників аргументації, а також самого аргументу – за висловом Аристотеля, міркування, яке робить річ

сумнівну достовірною. Залежно від типу праворозуміння, аргументи, а також прийоми (моделі) їх застосування можуть суттєво, якщо не кардинально, відрізнятись. Зрозуміло, що текст закону, у його буквальному значенні, залишається основним аргументом для ортодоксального позитивіста. При цьому модель аргументації буде відповідати виключно прийомам дедуктивної логіки.

Проте знайти сьогодні правників, які вірять у закон як єдине джерело права, принаймні в країнах євроатлантичної цивілізації, завдання невиконуване. Україна не є винятком, навіть при збереженні інерційних позитивістських вподобань, теорія права і правова практика невпинно розвивають широке праворозуміння, намагаючись інтегрувати різні правові і неправові явища для пояснення сутності права. Не залишається осторонь цього процесу правова аргументація, передусім судова, а точніше суддівська. Особливо це помітно на рішеннях останніх років, які ухвалює Конституційний Суд України (далі – КСУ), а також Верховний Суд. Все частіше для формулювання переконливої позиції у складних справах застосовуються різноманітні топи – місця аргументації, які ще десятиліття тому траплялися у рішеннях судів вкрай рідко. Ідеться про максими права, правові доктрини, правові цінності (ідеали), правові принципи, судові прецеденти та практику, зокрема європейських і не тільки судів, тощо. Така тенденція неабияк підвищила, порівняно з буквою закону, переконуючий ефект аргументів і вплинула на якісний зміст судових рішень та їх сприйняття. Самі моделі аргументації стають складнішими, не виключаючи дедуктивну модель аргументації, судді все частіше застосовують як індукційну логіку, так і герменевтичне коло для обґрунтування ухваленого рішення. Яскравим прикладом цього є одні з останніх рішень КСУ щодо довічно ув'язнених, які стосувались реалізації права на надію, а також права на відпустку ув'язнених у драматичних життєвих ситуаціях¹.

Серед перелічених аргументів (топів) у межах заявленої тематики слід відзначити роль принципів права, які все частіше, особливо в межах складних судових справ, виступають у ролі переконливих аргументів. Насамперед це стосується принципу поваги до людської гідності, до прав людини, а також принципів – складових верховенства права: законності, пропорційності, правової визначеності, доступу до правосуддя тощо.

З огляду на ліміт часу висвітлити їхню змістовну роль не випадає нагоди. Але можна окреслити певні аспекти методологічного характеру, які вносять дисонанс безпосередньо в побудову аргументації. Мовиться про ототожнення принципів з іншими правовими явищами, яке побутує як на нормативному рівні, так і безпосередньо в текстах судових рішень. Найчастіше такі випадки трапляються з верховенством права, справедливістю, рівністю, свободою тощо, які в правовій аргументації суддів переважно ідентифікуються як принципи права.

Щодо верховенства права, то його позначення як принципу часто виправдовується ст. 8 Конституції України, а також низкою міжнародних актів, які використовують вказаний термін. Проте пізніше закріплення верховенства права, без прив'язки

¹ Див. Рішення Конституційного Суду України Другий Сенат від 16 вересня 2021 р. у справі № 3-349/2018 (4800/18,1328/19, 3621/19, 6/20); Рішення Конституційного Суду України Другий Сенат від 20 грудня 2023 р. справі № 3-72/2023(145/23).

до принципу, у ст. 129 Конституції України слід вважати більш вдалим. Щоб переконатися у цьому достатньо взяти доповідь Венеційської Комісії 2011 р. щодо Верховенства права та звернути увагу на аргументацію членів комісії, яка розкриває вказане поняття, найчастіше вживаючи термін «концепція»². А вже безпосередній зміст верховенства права черпається з його складових, про які я вже згадував, та які, за певних умов, можуть визначатись як принципи права.

Одним з аргументів на користь такого твердження є ознаки принципу права, зокрема така ознака, як здатність до визначеності, незважаючи на загальність формулювання. Наприклад, «*pacta sunt servanda*» – один із загальновідомих принципів із часів римського права за своїм змістом тяжіє до імперативної норми, як і більш «молодий» правовий принцип, який завдячує своїй появі судовій практиці кінця XIX ст.: «Ніхто не може отримати вигоду зі скоєного ним злочину» та низка інших правових принципів. У межах аргументації подібні формулювання принципів роблять умовиводи більш передбачуваними. Саме ж верховенство права, поряд із подібними правовими явищами, на кшталт правової, соціальної держави, слід відносити до іншої цінності, а саме до правової концепції або ж правової доктрини.

Те саме стосується ідентифікації інших правових цінностей. Не вдаючись до аналізу онтологічної природи цінностей як духовного підґрунтя права, лише зазначу, що багато правових явищ продовжує сприйматись виключно як принципи, і в доктрині, і на практиці.

Зокрема, справедливість, яка поряд із добросовісністю і розумністю нормативно закріплена як засада цивільного права. Безпосередньо цивілісти, і не лише вони, сприймають її як принцип права. Хоча насправді «справедливість – це не зовнішній щодо права фактор, на який воно має орієнтуватися, а його атрибут, без якого право втрачає якість права, перетворюючись у свою протилежність – антиправо (навіть у формі закону)»³. Інакше кажучи, справедливість є тією категорією, без яких право втрачає свою сутність.

Справедливість, як і інші подібні цінності, які її розкривають, до прикладу, рівність і свобода, можуть змістовно наповнюватися різними значеннями – залежно від контексту, в якому застосовуються, на відміну від принципів права, які, хоч і є, порівняно з нормою закону більш гнучкими щодо змісту, відносно цінностей залишаються більш статичними категоріями.

Щодо інших зазначених засад цивільного права, таких як добросовісність і розумність, слід сказати таке. Відносно нещодавно світ побачила стаття В. Крата і Р. Бабанли «Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу», присвячена аналізу практики Верховного Суду щодо застосування принципів права в аргументації. Серед іншого, автори, наводять приклади судового активізму, достатньо вдалого і сучасного розв'язання правових спорів, керуючись правовими доктринами і принципами, на протигагу інерції при орієнтації виключно на закон. Єдине, що вносить

² Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf

³ Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.

дисонанс у міркування авторів, це не зовсім вдале, на нашу думку, ототожнення принципів права з правовими доктринами й іншими правовими цінностями, які відображають сутнісні властивості права. Передусім це стосується добросовісності і розумності. Зазначені явища — це категорії, на порядок вищі, ніж принципи права, які у кожній конкретній ситуації можуть набувати різного змістовного наповнення. Про що самі ж автори і вказують, демонструючи судову практику. Наприклад, розкриваючи принцип добросовісності через застосування доктрини *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки), яка базується на римській максимі «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці)⁴. На нашу думку, це нелогічно щодо принципу, а більше стосується сутнісної властивості права, яка має різне наповнення залежно від контексту. Наведена доктрина є тільки одним із можливих прикладів такого наповнення. Те саме стосується і розумності. Уявити нерозумне право неможливо, на відміну від закону. Відповідно ця властивість права не може бути зведена виключно до одного з правових принципів.

Зміни до підходів в аргументації та в її наповненні породжують необхідність переосмислення та більш чіткої ідентифікації аргументів, що застосовуються. Це стосується як джерел права, зокрема принципів, так і його сутнісних характеристик, а саме справедливості, розумності тощо, апеляція до яких слугує окремим засобом підсилення аргументації та досягнення мети переконання. Звичайно, вказаний процес переосмислення не зможе відбутися без наукової і практичної дискусії, пошуку додаткових аргументів щодо доцільності вказаного підходу до відділення принципів права від інших правових цінностей. У будь-якому випадку постановка зазначеного питання має надати поштовх до розвитку загальнотеоретичних знань про право.

⁴ Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715/>